

С. Деледивка,

доктор філософії в галузі права, докторант

ПВЗН «Європейський університет»

ORCID ID: 0009-0009-6597-1856

ІСТОТНА ЗМІНА ОБСТАВИН ТА НЕПЕРЕБОРНА СИЛА: ОЗНАКИ РОЗМЕЖУВАННЯ І ПРОГАЛИНИ РЕГУЛЮВАННЯ

Постановка проблеми. Чинне цивільне законодавство передбачає можливості, підстави і наслідки для зміни та розірвання договору. В науці цивільного права також є достатня кількість публікацій, що присвячені зміні та розірванню договору і як інституту цивільного права, і як способу захисту прав. Також в доктрині існує принципова єдність думок щодо розмежування істотної зміни обставин, при якій наявні ускладнення та невідповідність виконання договору, а також обставин непереборної сили, при якій наявна об'єктивна неможливість виконання договірних зобов'язань.

Однак ні наука цивільного права, ні практика не приділяють достатньої уваги правовим наслідкам такої об'єктивної неможливості виконання зобов'язань, а також подальшій долі зобов'язання, яке не може бути виконане з об'єктивних причин та без наявності порушень договору з боку його сторін. Зазначене зумовлює необхідність проведення теоретичних досліджень в цій царині цивільно-правових відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зміні і розірванню договору, як способу захисту прав, в тому числі за істотної зміни обставин, приділялась увага такими авторами як Бобошко О.О., Боднар Т.В., Возняковська К.А., Кот О.О., Крат В.І., Примаєв В.Д., Чабан О.М., Ярема А.Г. та іншими дослідниками. В роботах

деяких із зазначених авторів доволі чітко і однозначно проводиться розмежування інститутів істотної зміни обставин та непереборної сили. Однак у відповідних теоретичних та прикладних дослідженнях доволі мало уваги приділяється наслідкам настання непереборних обставин, особливо в частині правової долі зобов'язання, яке не може бути виконане без вини сторін відповідного договору. Актуальність та необхідність відповідних досліджень додатково обумовлюється і повномасштабним вторгненням, в умовах якого наша держава перебуває вже четвертий рік та яке в більшості випадків є причиною об'єктивної неможливості виконання цивільно-правових зобов'язань та виникнення обставин непереборної сили або, за іншої термінологією, форс-мажору.

Метою даної статті є визначення ознак істотної зміни обставин та форс-мажору, розмежування відповідних правових ситуацій, визначення наслідків відповідно утруднення та об'єктивної неможливості виконання договірних зобов'язань, а також формулювання висновків і пропозицій для оптимізації законодавчого регулювання.

Виклад основного матеріалу. Зміна та розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин стала новелою із прийняттям чинного Цивільного кодексу України [13], до 2004 року у цивільному законодав-

Використання законодавцем конструкцій на кшталт «сторони виходили з того», «при всій турботливості та обачності», «співвідношення майнових інтересів сторін» та інші призводить до занадто широкого обсягу дискреції при розгляді відповідних судових спорів, а також до певної неоднозначності судової практики. Однак зміст цитованих норм цивільного закону

Аналіз цитованих наукових джерел та відповідних норм цивільного закону дозволяє виокремити ознаки, які є одночасно підставами застосування такого способу захисту прав, як зміна або розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин: зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору; непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість і надзвичайність; невідворотність; відсутність вини сторін договору; спрямованість на відновлення балансу інтересів сторін договору та підтримання договірної рівноваги; виконання корегувальної функції в умовах екстрених та надзвичайних змін. Методологічно важливим на пе-

реконтання автора є висновок, який буде розвинутий в подальшому, що істотна зміна обставин не пов'язана з *неможливістю* виконання договору, а порушує договірний баланс інтересів сторін та призводить до подальшої не-вигідності або ускладнень виконання договору для однієї із сторін.

Інститут зміни і розірвання догово-ру у зв'язку із істотною зміною обста-вин хоча і містить багато оціночних та неоднозначних категорій, проте встановлює можливість корегування відповідних договірних зв'язків для за-хисту прав сторін, визначає наслідки зміни або розірвання договору, перш за все в частині необхідності спра-ведливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору. Вище вже зазначалось, що істотна зміна об-ставин *не пов'язана з неможливістю* виконання договору, а лише порушує договірний баланс інтересів сторін та призводить до подальшої невідності або ускладненості виконання договору для однієї із них. Однак в практичних ситуаціях, особливо пов'язаних із су-часним станом нашої держави, дуже часто виникають обставини, пов'язані із *об'єктивною неможливістю ви-конання* договірних зобов'язань. На відміну від істотної зміни обставин, фактичні ситуації об'єктивної немож-ливості виконання зобов'язань, що мають назву непереборної сили або форс-мажору, не знайшли свого адек-ватного законодавчого врегулювання, що за сучасного стану справ виглядає дещо парадоксальним.

Загалом можна зазначити, що і теорія, і судова практика однастайні в розмежуванні кваліфікуючих ознак непереборної сили та істотної зміни обставин. Так, як вже неодноразово зазначалось вище, для першої харак-терна *абсолютна неможливість* ви-конання зобов'язання, незалежно від суб'єктивних чинників, тоді як друга передбачає врахування індивідуальних характеристик відповідних обставин із одночасним *утрудненням виконання*

зобов'язання. Схожої думки дотриму-ються В. Примаєк [11, с. 47], В. Гонча-ренко [5, с. 103], В. Крат [8, с. 202], О. Бобошко [1, с. 179] та інші нау-ковці.

КГС ВС в постанові від 16 серпня 2023 року у справі № 910/17639/21 навів розмежування цих інститутів за-значивши, що на відміну від форс-ма-жорних обставин (обставин непере-борної сили), які роблять неможливим виконання зобов'язання в принципі, істотна зміна обставин є оціночною категорією, яка полягає у розвитку до-говірному зобов'язання таким чином, що виконання зобов'язання для однієї зі сторін договору стає більш обтяже-ним, ускладненим, наприклад, у силу збільшення для сторони вартості вико-нуваного або зменшення цінності от-римуваного стороною виконання, чим суттєво змінюється рівновага договір-них стосунків, призводячи до немож-ливості виконання зобов'язання [10].

Парадоксальність ситуації полягає в тому, що там де виконання дого-вірному зобов'язання не є об'єктивно неможливим, але є тільки ускладне-ним, законодавець встановлює можли-вість зміни або розірвання договору, визначає наслідки відповідної зміни або розірвання. І навпаки, за ситуації непереборної сили або форс-мажору, тобто абсолютної неможливості ви-конання зобов'язань, законодавство містить істотну прогалину віддаючи регулювання відповідних відносин на розсуд сторін договору. За сучасно-го турбулентного економічного стану в нашій державі таке законодавче ре-гулювання очевидно не можна вважа-ти оптимальним.

Стаття 617 ЦК України звільняє від відповідальності, саме від відпо-відальності, а не від виконання са-мого зобов'язання у випадку, якщо порушення сталося внаслідок непе-реборної сили, не надаючи визначен-ня самої непереборної сили. Частин-на друга ст. 14 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні» визначає форс-мажорні обставини

(обставини непереборної сили) як надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору [12], однак не передбачає ні наслідків такого стану, ні процедури дій сторін при наявності зазначених обставин. Інші норми чинного законодавства лише фрагментарно регулюють відповідні питання.

Так, ст. 668 ЦК України визначає ризик випадкового пошкодження або знищення товару у відносинах купівлі-продажу, згідно якої такі ризики переходять до покупця з моменту передання йому товару, якщо інше не встановлено договором або законом; ст. 772 ЦК України врегульовує такі ризики у відносинах найму, зокрема наймач, який затримав повернення речі наймодавцеві, несе ризик її випадкового знищення або випадкового пошкодження; ст. 842 ЦК України — у підрядних відносинах, згідно якої ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження матеріалу до настання строку здачі підрядником визначеної договором підряду роботи несе сторона, яка надала матеріал, а після настання цього строку — сторона, яка пропустила строк. У всіх випадках такі ризики покладаються на власника або на сторону, яка прострочила виконання відповідного договірної зобов'язання. Однак договірні і, власне, життєва практика далеко не обмежується зазначеними ситуаціями.

Верховний Суд опублікував Дайджест судової практики ВС щодо застосування форс-мажорних обставин як підстави для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань за рішеннями, внесеними до ЄДРСР з 2018 року до травня 2025 року [6]. Різноманітність та величезна кількість спірних ситуацій в огляді Верховного Суду ускладнює вироблення певних узагальнень, однак є певні виключення. Так, предметом розгляду судів були фактичні ситуації щодо відсутності преюдиційності загального листа ТПП України від 28.02.2022 року [9]

про форс-мажорні обставини, пов'язані із повномасштабним вторгненням; необхідності розгляду сертифікатів та висновків ТПП разом з іншими доказами та обставинами у справі; недотримання процедури повідомлення про форс-мажорні обставини; відсутність форс-мажорних обставин як таких; можливості звільнення сторони, що діяла під впливом форс-мажорних обставин від відповідальності чи відсутності такої можливості тощо.

Однак здійснений огляд і аналіз декількох сотень судових рішень за майже восьмирічний період не містить ситуації визначення правової долі зобов'язання, яке залишилось невиконаним за обставин форс-мажору (непереборної сили) за відсутності вини сторін. Як було вказано вище, і як безпосередньо впливає з норм чинного цивільного законодавства, за вказаних обставин сторона звільняється виключно від відповідальності за невиконання договірної зобов'язання, однак якими є подальші дії щодо самого зобов'язання, на це ні законодавство, ні судова практика відповіді не дає.

Загальна і дуже лаконічна норма ст. 607 ЦК України встановлює, що зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає. Цим по суті законодавче регулювання правових наслідків всіх можливих ситуацій непереборної сили або форс-мажорних обставин і вичерпується. Однак таке регулювання може бути достатнім для меншості всіх практичних ситуацій, зокрема коли після укладання договору сторони не розпочали його виконання. В такій ситуації дійсно двосторонні зобов'язання підлягають припиненню без будь-яких інших правових наслідків. В більшості випадків динаміка договірних відносин розвивається таким чином, що форс-мажорні обставини виникають на стадії повного виконання зобов'язань однією із сторін, або часткового виконання таких зобов'язань обома сторонами.

За ситуації повного виконання зустрічного зобов'язання однією стороною, ця сторона може вимагати в судовому порядку визнання припиненими відповідних зобов'язань з вимогою повернення безпідставно отриманого майна іншої стороною в силу ст. 1212 ЦК України. Однак таке повернення можливе, якщо цей наданий зустрічний еквівалент зобов'язання зберігся у іншій стороні, іншими словами є наявним об'єктивно і може бути повернутий стороні, що здійснила надання. Але і такі ситуації мають місце не завжди і як показує практика таке майнове надання подекуди є неможливим за об'єктивних, в тому числі надзвичайних обставин. За такого стану справ іншого варіанту правозастосування, ніж застосування аналогії закону в частині справедливого розподілу між сторонами понесених витрат в принципі не існує. Чинне законодавство наразі не врегульовує правові наслідки зазначених практичних ситуацій, а делегує вирішення всіх цих проблемних питань сторонам договору. Однак делегування зазначеного регулювання безпосередньо сторонам договору не може вирішити наявну проблему.

За оптимального договірної регулювання обставин форс-мажору (непереборної сили), сторони в укладеному договорі мають передбачити процедуру і строк повідомлення про виникнення форс-мажору (непереборної сили), а також правові наслідки відсутності такого повідомлення, форму і суб'єктів засвідчення таких обставин, подальші дії сторін за відповідної ситуації, можливість зміни договірних зобов'язань або розірвання договору за продовження вказаних обставин, правові та економічні наслідки розірвання договору та багато інших взаємних прав і обов'язків. Однак такий набір договірних інструментів зустрічається крайне рідко, крім того, за нашим переконанням, залишати врегулювання такої складної ситуації на розсуд сторін договору, тим біль-

ше за сучасних умов господарювання в Україні, є помилкою законодавця.

Як справедливо зазначає К.А. Возняковська, форс-мажорні обставини відіграють ключову роль в умовах кризових ситуацій, які створюють непереборні перешкоди для виконання зобов'язань сторонами. У таких умовах форс-мажор не тільки забезпечує захист сторін, а і сприяє стабілізації правового порядку, дозволяючи мінімізувати ризики для бізнесу і громадян [4, с. 15]. Для досягнення зазначеної мети, особливо щодо захисту прав сторін, стабілізації правового порядку, мінімізації ризиків для бізнесу і громадян, законодавство повинно містити не тільки визначення форс-мажору (непереборної сили) та форми і порядку його засвідчення, а і визначати процедуру дій сторін за наявності зазначених обставин, правову долю невиконаного зобов'язання за відсутності порушень договірних умов, можливість порушень договірних умов, можливість і підстави зміни або розірвання договору та правові наслідки такої зміни або розірвання, в тому числі шляхом справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених у зв'язку з виконанням цього договору.

Наявність відповідного регулювання щодо зобов'язань, де виконання утруднене, з одночасною відсутністю регулювання при об'єктивній неможливості виконання є проявом недосконалої законодавчої політики. Особливо це актуально в умовах воєнного стану та подальшого відновлення економіки, держави і суспільства в післявоєнний період.

Проведене дослідження дозволяє зробити ряд наступних **висновків**.

Ознаками, які є одночасно підставами застосування такого способу захисту прав як зміна або розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин є: зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору, а також їх непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість і надзвичайність; невідворотність; відсутність вини сторін до-

Формулюється висновок, що ознаками застосування такого способу захисту прав як зміна або розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин є: зовнішність та незалежність таких обставин від сторін договору, а також їх непередбаченість; їх виникнення після укладання договору; суттєвість і надзвичайність;

невідворотність; відсутність вини сторін договору; спрямованість на відновлення балансу інтересів сторін договору та підтримання догвірної рівноваги; виконання корегувальної функції в умовах екстрених та надзвичайних змін.

У статті також констатується, що істотно змінені обставини не унеможливають, але суттєво ускладнюють або роблять невідповідним для однієї із сторін подальше виконання зобов'язань, з чим законодавець пов'язує можливість зміни або розірвання договору. Разом з тим, обставини непереборної сили призводять до об'єктивної неможливості подальшого виконання зобов'язань.

Звертається особлива увага, що в ситуації ускладнень або невідповідності подальшого виконання зобов'язань, тобто за істотної зміни обставин, законодавець допускає зміну або розірвання договору, визначаючи наслідки такого припинення зобов'язань. На противагу цьому при об'єктивній неможливості виконання зобов'язань без вини сторін, зокрема при наявності обставин форс-мажору або непереборної сили, законодавство містить істотну прогалину, що не може бути прийнятним для нинішньої соціально-економічної ситуації в державі.

В підсумку у статті стверджується, що законодавство повинно містити не тільки визначення форс-мажору (непереборної сили) та форми і порядку його засвідчення, а має визначати процедуру дій сторін за наявності зазначених обставин, правову долю невиконаного зобов'язання за відсутності порушень договірних умов, можливість і підстави зміни або розірвання договору та правові наслідки такої зміни або розірвання, в тому числі шляхом справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених у зв'язку з виконанням цього договору.

Ключові слова: зміна та розірвання договору, істотна зміна обставин, непереборна сила, форс-мажор.

Deledyva S. Material change of circumstances and force majeure: distinguishing features and regulatory gaps

The article analyzes two closely related civil law phenomena: a material change of circumstances (as grounds for contract modification or termination) and force majeure. While both involve external obstacles affecting the performance of civil-law obligations, they differ substantially in legal nature and consequences.

The author concludes that the conditions for invoking the remedy of modifying or terminating a contract due to a material change of circumstances include the following: the external and independent nature of the circumstances; their unforeseeability; occurrence after the contract was concluded; substantial and extraordinary character; inevitability; absence of fault by the parties; the goal of restoring the balance of interests between the contracting parties; and the corrective function in times of emergency or extreme change.

The article further notes that materially changed circumstances do not render performance impossible but significantly complicate or disadvantage it for one of the parties. In contrast, force majeure events objectively prevent further performance of the obligation. Special attention is drawn to the legal distinction: in cases of hardship (i.e., material change of circumstances), the law permits contract modification or termination and prescribes the legal consequences of such termination. However, in cases of objective impossibility of performance without fault (e.g., due to force majeure), there exists a substantial legislative gap. This gap is deemed unacceptable under the current socio-economic conditions in the country.

In conclusion, the article argues that legislation should not merely define force majeure and the procedure for its certification. It must also regulate the actions of parties in the event of such circumstances, clarify the legal status of unfulfilled obligations in the absence of contractual breach, provide criteria and procedures for contract modification or termination, and determine the legal consequences thereof – including fair allocation of expenses incurred in connection with the performance of the contract.

Key words: contract modification and termination, material change of circumstances, force majeure, hardship.

Література:

1. Бобошко О.О. Зміна або розірвання договору у зв'язку із істотною зміною обставин: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Одеса, 2019. 195 с.
2. Боднар Т.В. Деякі проблеми захисту цивільних прав у договірних зобов'язаннях. Університетські наукові записки. 2007. № 2. С. 113–118.
3. Боднар Т.В. Виконання договірних зобов'язань в цивільному праві. Монографія. К.: Юрінком Інтер, 2005. 272 с.
4. Возняковська К.А. Форс-мажор як виклик стабільності: правова природа, судово практика і вплив на динаміку цивільних і господарських відносин. Часопис цивілістики. № 55. С. 15–19.
5. Гончаренко В. Зміна або розірвання договору у зв'язку з істотною зміною обставин. Юридичний вісник. 2020. № 2. С. 100–107.
6. Дайджест судової практики ВС щодо застосування форс-мажорних обставин як підстави для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань за рішеннями, внесеними до ЄДР-СР, з 2018 року до травня 2025 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/info_anons_daigest_oglyad/1902107/ (дата звернення: 04.11.2025).
7. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики. Монографія. – К.: Алерта, 2017. – 494 с.
8. Крат В.І. Трохи про приватне право в судовій практиці 2022. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/rizne/Glossema_2022.pdf (дата звернення - 31.10.2025).
9. Лист ТПП України від 28.02.2022 року. URL: <https://uccr.org.ua/uploads/files/621c5a543cda9382669631.pdf> (дата звернення - 10.11.2025).
10. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 16 серпня 2023 року. Справа № 910/17639/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113335881> (дата звернення – 04.11.2025).
11. Примак В.Д. Розірвання договору як спосіб цивільно-правового захисту в кризових умовах. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 5. С. 43-48.
12. Про торгово-промислові палати в Україні. Закон України від 2 грудня 1997 року № 671/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення - 04.11.2025).
13. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 30.04.2025).

Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Дата надходження статті: 19.09.2025
Дата прийняття статті: 05.10.2025
Опубліковано: 24.11.2025

